

6. Tymchenko, Ye. (2002). Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.: u 2-kh knyhakh [Materials for the dictionary of written and literary Ukrainian of the 15th–18th centuries: in 2 books] / uporiad. V. Nimchuk, H. Lysa. Kyiv–Niu-York, 512 s. (in Ukr.).

Олена Лаврінець
(м. Київ)

ПАРАДИГМА ПАСИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

В українській лінгвістиці сформувалися два підходи до визначення статусу двографемної (опозиція «актив – пасив») категорії стану дієслова й обсягу парадигми пасивних конструкцій (трикомпонентна / двокомпонентна).

За традицією категорію стану кваліфіковано як морфологічну (словозмінну), що виражає взаємовідношення між суб'єктом та об'єктом дії, а форми категорії стану, уналежені водночас і до морфологічного, і до синтаксичного рівнів, функціують у тричленних ядерних трансформаційно пов'язаних конструкціях та їх неповних варіантах [10, с. 35–36; 9, с. 236–237]. Традиційна парадигма пасивних конструкцій в українській літературній мові, які названо трансформами відповідних активних конструкцій, трикомпонентна й охоплює речення з дієсловами на *-ся* пасивного стану, предикативними дієприкметниками на *-ний*, *-тий* і формами на *-но*, *-то* [1, с. 407; 5, с. 371; 7, с. 177–178; 8, с. 116–119; 11, с. 286 та ін.]. Напр.: *Бібліотекар видає книги* → *Книги видаються бібліотекарем* і *Книги видають за списком* → *Книги видаються за списком*; *Учень виконав завдання* → *Завдання виконане учнем* і *Завдання виконали правильно* → *Завдання виконане / виконано правильно*. Центральне місце в парадигмі пасиву східнослов'янських мов, зокрема й української мови, відведено реченням із дієсловами на *-ся* пасивного стану [10, с. 17], що потрапили до книжних стилів української літературної мови під впливом російської книжної (канцелярської) мови. Цей факт засвідчує «наднаціональний» характер книжних стилів української мови, насамперед офіційно-ділового й наукового, та пояснює довгочасну віддаленість синтаксичної норми цих стилів від норм розмовного й художнього стилів, текстам яких притаманне домінування активних дієслівних конструкцій і вживан-

ня пасивних конструкцій переважно з предикативними пасивними дієприкметниками та зрідка з предикативними формами на *-но*, *-то*.

На початку ХХІ ст., коли вкрай важливим стало повернення національної ідентичності української книжної мови на всіх мовних рівнях, зокрема й синтаксичному, змінено статус категорії стану й скориговано парадигму пасивних конструкцій. У працях функційно-категорійного спрямування категорії стану надано статусу морфолого-словотвірної-синтаксичної [3, с. 246; 4, с. 445], тому що трансформація активних конструкцій у пасивні та навпаки виходить за межі морфології й зосереджується в словотворі та синтаксисі. Визначено, що пасивне значення дієслова пов'язане з творенням не форми слова, а нової лексеми [6, с. 194], бо відбувається семантичне перетворення предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії [2, с. 65; 3, с. 243; 4, с. 445]. Констатовано, що опозицію «актив – пасив» формують лише перехідні дієслова із семантикою дії, пасивними корелятами яких і виразниками значення результативного стану як наслідку виконаної дії є предикативні пасивні дієприкметники та співвідносні з ними предикативні форми на *-но*, *-то*. Постфікс *-ся* в українській мові нейтралізує зв'язок перехідних дієслів з об'єктною синтаксею (прямим додатком) та є виразником різних словотвірних значень неперехідних зворотних дієслів у нормативних активних дієслівних конструкціях на зразок *дитина одягається*, *колеги зустрічаються*, *коза буцається*, *клітини діляться*, *студент сумнівається* тощо. Водночас дієслова з постфіксом *-ся* пасивного стану вилучено з опозиції «актив – пасив», тому що речення з ними опинилися на крайній периферії синтаксичної системи української літературної мови, їх визнано не характерними для неї [3, с. 243; 4, с. 446]. Це зумовило двокомпонентність новітньої парадигми пасивних конструкцій, до якої увійшли речення з предикативними дієприкметниками на *-ний*, *-тий* і формами на *-но*, *-то*, що спеціалізовані на вираженні значення результативного стану як наслідку раніше виконаної дії та є лексичними дериватами вихідних перехідних дієслів із семантикою дії [3, с. 243; 4, с. 446].

Мета дослідження – визначити склад парадигми пасивних конструкцій у текстах книжних стилів, зокрема наукового (власне-наукового і науково-навчального підстилів) та офіційно-ділового (адміністративно-канцелярського і законодавчого підстилів) першої чверті ХХІ ст., з'ясувати статус конструкцій із дієсловами на *-ся* пасивного стану і схарактеризува-

ти співвідношення речень із предикативними дієприкметниками та формами на *-но*, *-то*.

У сучасних текстах власне-наукового і науково-навчального підстилів пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* займають ядерну позицію, оскільки домінують над іншими типами пасивних конструкцій. В активному вжитку творців наукового дискурсу три- і двочленні конструкції, зокрема часто вживані речення з дієсловами *аналізуватися*, *вживатися*, *вивчатися*, *виділятися*, *визначатися*, *використовуватися*, *виокремлюватися*, *досліджуватися*, *застосовуватися*, *кваліфікуватися*, *описуватися*, *оцінюватися*, *писатися*, *поділятися*, *позначатися*, *пропонуватися*, *розв'язуватися*, *розглядатися*, *розмежовуватися*, *розумітися*, *сприйматися*, *тлумачитися*, *фіксуватися*, *характеризуватися* тощо, позиція суб'єкта дії при яких здебільшого незаповнена. Напр.: *Результат судової експертизи **використовується** лише судом* – *На великих підприємствах економніше **використовуються** матеріали і паливо, **заощаджуються** кошти на транспортні витрати*; *За характером своїх словотвірних компонентів **кальки** нічим не відрізняються від самостійних мовних утворень певної мови і **сприймаються** її носіями як звичайні слова рідної мови* – *Текст **сприймається** нелегко, бо насичений науковою лексикою, мовознавчими термінами*. Проте автори наукових текстів здебільшого вживають пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* не тому, що ставлять за мету увиразнити певну частину висловлення, а тому, що не розмежовують семантичної відмінності активної та пасивної конструкцій, що репрезентують часті випадки функціонування цих конструкцій, зокрема й у тому самому науковому тексті, як засіб уникнення структурної одноманітності. Напр.: *До розрахунку ВВП **включають** лише кінцевий продукт... <...> Крім того, до ВВП **не включається** вартість товарів, які вироблені для власного споживання домашніми господарствами*; *Папір, скло, пластмаса, мідь, магнітом **не притягуються**. **Магніти можуть притягувати** предмети через аркуш картону або скло*.

Окрему увагу варто приділити реченню функційної тотожності з не-власне-зв'язкою *називатися* у формі теперішнього часу, що його кваліфікуємо як двокомпонентну пасивну конструкцію і яке, за спостереженнями О. П. Сулими, поширене в науковому стилі та є його специфічною рисою [12, с. 26]: *Кожне окреме висловлювання мовця в діалозі **називається** реплікою*; *Історичні твори того часу **називаються** літописами*. Останнім часом у текстах науково-навчального підстилю спостерігаємо позитивну

тенденцію функціювання замість пасивної конструкції неозначено-особового речення (*Арифметичною прогресією **називають** числову послідовність...; Сили, які утримують частинки в ядрі, **називають** ядерними силами*) і речення функційної тотожності, побудованого на синонімії в відношеннях за схемою «N – це N» (*Медіатекст – **це** усний чи писемний текст масової комунікації...; Целюлоза – **це** речовина, яка входить до складу стовбура дерев і надає йому міцності*). Зауважимо, що вживання нормативних варіантів заміни пасивної конструкції непослідовне і зумовлене суб'єктивними чинниками, свідченням чого є часте функціювання активної та пасивної конструкцій у тому самому науковому тексті. Напр.: *Організми, здатні синтезувати, органічні речовини з неорганічних, **називають** автотрофами. Організми ж, які використовують енергію готових органічних речовин, **називаються** гетеротрофами.*

У текстах адміністративно-канцелярського та законодавчого підстилів частотність ужитку речень із дієсловами на -ся пасивного стану вища, ніж інших типів пасивних конструкцій, а отже, вони посідають центральне місце в парадигмі пасиву в мовній практиці творців офіційно-ділового дискурсу. Поширені три- та двочленні конструкції з дієсловами *вживатися, ви/на/передаватися, визначатися, виконуватися, використовуватися, ви/о/сплачуватися, вирішуватися, відшкодовуватися, встановлюватися, залучатися, за/перераховуватися, застосовуватися, здійснюватися, підписуватися, постачатися, прийматися, провадитися, проводитися, розглядатися, розподілятися, складатися, створюватися, стягуватися, укладатися* тощо. Напр.: *Вартість правки **відшкодовується** Автором повністю – Добові витрати **відшкодовуються** в іноземній валюті у сумі...; Обґрунтування **складається та підписується експертами** з необхідною технічною або професійною кваліфікацією – Проекти... **складаються** відповідно до стандартів української правничої термінології.* У сучасному офіційно-діловому мовленні переважають двокомпонентні конструкції з огляду на їхній узагальнений зміст: нульова позиція діяча зумовлена акцентуванням уваги лише на дії. Примітно, що вибір активної конструкції чи речення з дієсловом на -ся пасивного стану мовці здійснюють інтуїтивно, без усвідомлення їхньої семантичної відмінності. Напр.: *Особова справа **зберігається** нарівні з секретними документами – Особову справу **зберігають** нарівні з документами для службового користування; Начальник відділу **призначається та звільняється** з посади директором – Секретаря **приймає** на роботу і **звільняє** з роботи гене-*

ральний **директор**. Переконані, активні та пасивні конструкції, зокрема й у тому самому тексті, функціують через визначену синонімію цих речених структур та для уникнення структурної тавтології. Напр.: *Порядок проведення іспиту на рівень володіння державною мовою **розробляється Комісією та затверджується Кабінетом Міністрів України**. Завдання для іспиту на рівень володіння державною мовою **затверджує Комісія**; **Національне агентство здійснює** вибірковий моніторинг способу життя суб'єктів декларування з метою... *Моніторинг способу життя суб'єктів декларування здійснюється **Національним агентством** на підставі інформації...; Виконавець подає свої пропозиції... <...> Пропозиція подається Виконавцем. <...> Пропозиції подаються в запечатаних конвертах.**

Речення з предикативними пасивними дієприкметниками і формами на *-но*, *-то* за частотністю вжитку суттєво поступаються реченням із дієсловами на *-ся* пасивного стану, а тому формують периферію пасивних конструкцій у сучасному науковому та офіційно-діловому мовленні. Така ситуація суперечить визначеній ядерності цих конструкцій у новітній парадигмі пасиву української літературної мови. Водночас речення з предикативними формами на *-но*, *-то* як специфічне семантико-граматичне явище української мови «конкурують» із реченнями з предикативними дієприкметниками на *-ний*, *-тий* у вираженні результативного стану, що засвідчують випадки функціонування їх як синтаксичних синонімів. Напр., у науковому стилі: *Англіцизми переважно **представлено** термінами міжнародного і комерційного права. Німецькі терміни **представлені** військовою і фінансовою термінологією; Зокрема, у Парижі **було зведено** чимало семиповерхових прибуткових будинків... <...> Перший водогін **був створений** у Лондоні, а децю пізніше – у Парижі;* в офіційно-діловому стилі: *У вартість навчання Студента в Університеті **включено** користування бібліотечним фондом. <...> У вартість навчання Студента в Університеті **не включені** витрати на проведення додаткових практик; Рішення органу державного контролю про додаткову перереєстрацію лікарського засобу... **можуть бути оскаржені** у встановленому законодавством порядку. <...> Рішення про відмову в державній реєстрації / перереєстрації лікарського засобу **може бути оскаржено** у встановленому законодавством порядку.*

«Каменем спотикання» для багатьох творців наукового та офіційно-ділового дискурсів є конструкції з предикативними формами на *-но*, *-то*, ненормативне вживання орудного суб'єкта дії в яких відбувається за зраз-

ком тричленних пасивних конструкцій із предикативними дієприкметниками російської та української мов (міжмовна і внутрішньомовна інтерференція). Напр., у науковому стилі: *Відповідно до цих ознак **автором удосконалено** визначення поняття висновку експерта; Можливість спостерігати спиртове бродіння в екстрактах розтертих дріжджів **було підтверджено** німецьким ученим Едуардом Бухнером*; в офіційно-діловому стилі: *Статут зареєстровано Державною адміністрацією; Постанову про накладення штрафу за порушення закону у сфері застосування державної мови **може бути оскаржено суб'єктом** господарювання до суду*. Речення із формами на *-но*, *-то* можуть бути лише двочленними, тому що «в структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б указували на особу виконавця дії» [4, с. 447], а дія лише співвідносна з неозначеним діячем «хтось» / «якісь люди».

Отже, попри обґрунтування двокомпонентної парадигми пасивних конструкцій та слушні рекомендації лінгвістів щодо наближення синтаксису української книжної мови до норм живої народної мови, на жаль, у першій чверті ХХІ ст. все ще спостерігаємо в офіційно-діловому (адміністративно-канцелярському і законодавчому) та науковому (власне-науковому і науково-навчальному) стилях традицію вживання речень із дієсловами на *-ся* пасивного стану, які домінують над іншими типами пасивних конструкцій. Через ототожнення творцями книжного дискурсу морфологічної природи та функційного призначення пасивних дієприкметників і форм на *-но*, *-то* речення з цими дієслівними формами перебувають у відношеннях «конкуренції», а їх вибір є переважно інтуїтивним.

Література

1. Алексієнко Л. А. Дієслово. Сучасна українська мова. Морфологія: підручник / за ред. А. К. Мойсієнко. Київ: Знання, 2013. С. 369–448.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987. 231 с.
3. Городенська К. Дієслово. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004. С. 217–297.
4. Городенська К. Дієслово. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 364–414, 442–492.
5. Грищенко А. П., Мацько Л. І. Дієслово. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. С. 360–399.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: монографія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.

7. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1983. 264 с.
8. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Київ: Вища школа, 1986. 175 с.
9. Русанівський В. М. Дієслово. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія: підручник.* Київ: 1993. С. 157–242.
10. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах. Київ: Наукова думка, 1968. 37 с.
11. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1971. 315 с.
12. Сулима О. Складений іменний присудок у науковому стилі. *Українська мова.* 2010. № 4. С. 22–29.

Дарина Лазарчук
(м. Вінниця)

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ НА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИКОРДОННОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Мовна картина світу перебуває в полі зору багатьох наукових студій. Аналіз цього феномену дає підстави зрозуміти, що мовна картина – національно маркована й не так швидко змінюється, як, наприклад, наукова. Мовна картина світу – когнітивна система, що поєднує в собі не лише об'єктивний світ, але й усе, що існує у свідомості (моральні категорії, суб'єктивні оцінки тощо). Вона відображає сприйняття реальності носіями певної мови. Отже, це сукупність знань, зафіксована в лексиці, фразеології, граматичі [1, с. 96].

Кордони – це не лише адміністративні межі, а й культурно-історичний феномен. Сучасна українська прикордонна термінологія сформувалася під впливом історичних, культурних, політичних, соціальних та мовних чинників, що й зумовлює її унікальність. Саме тому терміни Державної прикордонної служби України є одним зі значущих аспектів впливу національно-мовної картини світу.

Важливим процесом формування спеціалізованої лексики, що буде відображати розвиток науки, державного управління тощо, є термінологізація – поповнення термінологічної лексики шляхом вторинної номінації. У прикордонній сфері цей процес відбувається декількома напрямками: за допомогою адаптації загальноновживаних слів до вузькоспеціального значення, наприклад, *кордон* у загальному розумінні позначає межу між те-